چەمکی ئاکار لەنێوان ئەقڵ و ئایندا.. نووسینی: ئاراس سەعید

ئەوانەیی دەڵێن: (مۆراڵ)ی تاک لەنێو ئایینەکاندا تووشی لەرزێک بوون دەبێت هیچکات لە مۆراڵ تێنەگەشتوون، بەڵکو ئایین بابەتێکی کۆمەڵایەتییە لەدەروونی مرۆڤدا مۆراڵ دەستەبەردەکات.

چەمکی مۆراڵ چەمکێکی زانستییەو، لەدونیایی فیکردا پانتاییەکی فراوانی داگیرکردووە. یەکەمین فەیلەسوفیش لەمێژووی هزری مرۆڤایەتیدا، چەمکی مۆراڵ وەکو چەمکێکی زانستی و بابەتێکی ئیپستمۆلۆژیا خستە ڕوو (سوکراتە).

لەدیدی سوکراتەوە چەمکی مۆراڵ، دەرهاوێشتەیی ئەقڵەو، پەیوەندی بەئاستی زانینی مرۆڤەکانەوە هەیە.

تێڕوانینی سوقرات دەربارەی لۆگۆس، واتا دۆزینەوەی ڕاستی و چاکە.

ئەم جۆرە تێڕوانینە بە مۆراڵی ڕاشیونالیست، یان ئەقڵگەرایی ناسراوە، لەدیدی سوقراتەوە تاکە مەتیقی کردە ئاکارییەکان ئەقڵە، چونکە لەدیدی سوقراتەوە، چاکە (زانینە).

لەمێژووی فەلسەفەدا، دوو شێوە تێڕوانین بەرامبەر عەقڵانییەت هەبووە، ئەویش (میتۆدی دانپێنان و میتۆدی ڕەخنەگرانە).

لە وتە بەناو بانگەکەی سوقرات، دەبینین کە شوێنکەوتەی میتۆدی ڕەخنەگرانە بووە، کە دەڵێت؛" ژیانێک تاقی نەکرابێتەوە مانای ژیان نییە".

تاقیکردنەوە، واتا ڕەخنەکردن و تاقیکردنەوەی هەموو ئەو شتانەی زانینێکی ساختەمان لەبارەوە هەیە.

لەزاری ئەفلاتوونەوە وتەیەکی بەناو بانگی سوقرات دەخوێنینەوە؛

١"من دەزانم، کە نازانم، ئەوان نازانن، کە نازانن، وا دەزانن دەیزانن".

سوقرات یەکەمین فەیلەسووفە، کە بەدوایی شەنوکەو کردنی پرسە چەق بەستوو و ئارەشەکاندا دەگەڕێت بۆ دۆزینەوەی کەموو کورتی و هەنگاونان بۆ گۆشەی مەعریفی. کارڵ پۆپەر دوای دووهەزار و چوارسەدساڵ سەدساڵ دواتر ئەو وتەیەی دوبارەکردەوە. پۆپەر دەڵێت؛ ئەمە کاتێک دەزانین هەڵە و کەموو کورتی تیۆرەکەمان لەکوێدا، هەنگاوێک لە زانین نزیک دەبێنەوە. گۆشەی مەعریفی واتا، دۆزینەوەی یەکێک لەکەموکورتییەکانی بۆچوونەکانمان، نزیکبوونەوەیە لە زانین".

پەیوەندی نێوان مۆراڵ و مەعریفە، لەدیدی سوقراتەوە: سوقرات یەکەمین کەس بوو چەمکی مۆراڵ ئاوێتەی ئیپستمۆلۆجیا دەکات. تێز لاقین دەربارەی مۆراڵی سوقرات دەڵێت؛" مۆراڵی سوقراتی واتا دۆزینەوەی ئەوەی ڕاست و چاکەیە لەڕێگەی ئەقڵەوە".

لەدیدی ئەگەر بمانەوێ گرفتە ئاکارییەکانمان چارەسەر بکەین پێویستە سەرچاوەکانی زانینمان زیاد بکەین.

مەبەستی سوقرات لەم وتەیە؛ "کەس تووشی هەڵەی ئاکاری نابێت، مەگەر زانیاری لەبارەوە نەبێ". چونکە لە تێڕوانینی سوقراتەوە، چاکە زانینە.

هەرکەس زانیاری دەربارەی خراپەی گرفتە ئاکارییەکان هەبێت هەڵەناکات. ئەمە زۆر جار وتەی بریا باشترم بکردایە، بەکار دەهێنین. بەجۆرێکی تر لەدیدی سوقراتەوە هەر کەسێک تووشی هەڵەیەکی ئاکاری بێت ئەوکەسە، بێ ئەخلاق نییە، بەڵکو زانیاری تەواوی لەبارەی باشەوە نییە.

هەرچەندە مۆراڵ بابەتێکی مەعریفییە، بەڵام بەپێی ترادسیۆن و ژینگە و کۆمەڵگا جۆربەجۆرەکان جیاوازن. سۆفستاییەکانی یۆنان، زۆر زیتەڵانە لەم بابەتەدا ڕۆچووبوون، ئەویش بەهۆی گەشت و گەڕانەکانیان، کە شار و دەوڵەتەکانیان دەبڕی بۆ فێرکردنی زانیاری بەمرۆڤەکان. لەدیدی سۆفستایەکانەوە مۆراڵ بابەتێکی ڕەها و گشتگیر نیە، بەڵکو لە ژینگە و کۆمەڵگا و کلتورەجیاوازەکاندا گۆڕانی بەسەردا دێت. ئەم تێڕوانینەش لەگەڵ زانستەمرۆییەکان و سۆسیۆلۆژیایی مۆدێرندا گونجاوە.

بەڵام بەهۆی گونجاندن و کارلێکی شارستانیەتەکاندا، پێویستە، مرۆڤایەتی پابەندی جۆرێکی گشتگیر تر لە بنەما ئاکاریەکان بن، کە لەگەڵ مرۆڤایەتیدا بگونجێ. بۆیە ئاکار وەکو زانستێکی تایبەت خۆی لە فەلسەفە جیادەکاتەوە و بنەماکانی ئاکار زۆرن لێرەدا باسی چەند دانەیەکیان دەکەین وەکو:(باشە، خراپە، دروست، نادروست، ئەبێ، نابێ). فەلسەفە بەتیۆرەکانی خۆی لێکۆڵینەوە لەچەمکەکانی ئاکار دەکات. یان لەوە دەکۆڵێتەوە کام جۆر لەڕەفتار باشە، یان بۆچی پێویستە کاری باشە بکەم.

چەند تێڕوانینێکی فەلسەفیمان هەیە کە هەوڵیان داوە ببنە ئەلتەرناتیڤێک بۆ ئیتیکی دەستەجەمعی کۆمەڵگایەک تا ببنە چەن تیۆرێکی یۆنیڤیرسال و مرۆڤ پەیڕەوی بکەن، بەپێ لێکۆڵینەوە فەلسەفیەکانیش هەموو کردەکانی مرۆڤ سەر بەیەکێک لەم قوتابخانانەن.

یەکەم: پراگماتیزمی ئەرکگەرایی
ئیمانیۆڵ کانت بەدامەزرێنەری ئەم تیڕوانینە دادەرێت.

چەمکی مۆڕاڵ، لەڕوانگەی فەلسەفەی (کانت)ەوە، مەرجی پێشینی هەیە. کانت گەورەترین فەیلەسوفە لەمێژووی فەلسەفەدا، کە ئاڵوگۆڕی بەشوێنی (شەبژە و ئەبژەکرد). زەین و عەین کرد. کە وەرچەرخانی کۆپەرنیکۆسانەی لە فەلسەفەدا کرد. لەڕوانگەی کانتەوە. زەینی مرۆڤ، کەمەڵێک یاسای و قاڵبی هەیە، کە پێشینین. مرۆڤ کاتێک لە ڕێگەی هەستەکانەوە لە سروشت و جیهان دەکۆڵێتەوە، هەوڵی دۆزینەوەی نیهێنیەکانی سروشت دەدات. کاتێک لەڕێگەی لۆگۆسەوە، سەرقاڵی ڕامان و تەفکرینە، هەوڵی ئەوە دەدات نەزم و یاساکانی زەین بەسەر سروشتدا بسەپێنی. لەپێشووتردا. دەیان گوت: زەین ئاوێنەی عەینە. کە بەپێ توانایی تێگەشتنی خۆی زانیاری دەبارەی شتەکان وەردەگرێت. بەڵام لەڕوانگەی کانتەوە زەین چاولیکەیەکە، بەشێوەی عەدەسەکەی جیهان دەبینین. بەشێوازێکی تر، لەڕوانگەی کانتەوە مرۆڤ بەر لەوەی لەشتێک بکۆڵێتەوە، دەبێ زانیاری دەربارەی ئەو ئامڕازانە هەبێ کە بەهۆیەوە، بەحس دەکات. مرۆڤ کاتێک گوزارەیەکی ئەرێ دەر دەبڕێ، هەمیشە زانیاری دەربارەی دژەکەی هەیە. بۆیە لەڕوانگەی کانتەوە ئەخلاق مەرجی پێشینی هەیە. مرۆڤ کاتێک دەربارەی چەمکی باش بوون زانیاری هەیە، لەکەوتەکانی خراپ بوونیش دەزانی. واتا، ئەمە کاتێک دەزانین، دەرئەنجامی درۆکردن خراپە، ئەوکات، نەفی دەکەینەوە. بۆئەوەی بابەتەکە ڕوونبێتەوە دەچینە ناوەڕۆکی بابەتەکەوە:

★ئەخلاق لەڕوانگەی کانتەوە، مەرجێکی هەیە، ئەویش سەربەست بوونە. ئەمە تا سەربەست،یان ئازاد نەبین ناتوانین خاوەندارێتی لەکردەکانی خۆمان بکەین.
[] کانت میتۆدێکی ڕەهای گشتی پێشکەش دەکات، تا بزانین کامە چەمکی ئەخلاقی دروستە، یان نا دروستە.
کانت وتەیەکی بەناوبانگی هەیە، کەدەڵێت: "ئاسمانی پڕ ئەستێرەو یاساکانی سروشت لەسەر سەرمەو، یاساکانی ئاکاریش لەناوەومدایە".
کانت لەفەلسەفەکەیدا زۆر گرنگی بە نەزم و ڕێکی و پێکی داوە. بۆیە لە بەشی دووەمی فەلسەفەکەشی ★ڕەخنە لە ئاوەزی کردەکی★ یاسا و نەزم وەکو مەرجێکی ئاکار دەسەپێنە.
کانت دەڵێت: "هەرگیز ناتوانی مامەڵەیەک، وەکو مامەڵەیکی دروستی ئاکاری بناسێنی تا نەتوانی مامەڵەکە بکەیتە یاسایەکی جیهانی".
واتا: کاتێک مامەڵەیەکی ئاکاری تەندروستە، کە بتوانی مامەڵەکەت بکەیتە، مامەڵەیەکی جیهانی.

بۆ نمونە: کاتێک مرۆڤێکی قەرزار ئامەنەتێکی کەسێکی لایە، ئەگەر بیەوێت قەرزەکە نەگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنی.

مامەڵەیەکی دروستە یان نادروست

لەڕوانگەی کانتەوە، ئەگەر توانیت نەگەڕانەوەی قەرز بکەیتە یاسایەکی جیهانی ئەوا دروستە. ئەگەر تۆ پێتخۆش بێ کەسێک قەرزاری تۆیەو قەرزەکەت بۆ نەگەڕێنێتەوە، پێت خۆش بێ. ئەوا مامەڵەکەت دروستە. بە پێچەوانەوە نەخێر.

⋆ فەلسەفەی ئەخلاقی کانت، پراگماتیزمی ئەرکگەراییە: ئەرکگەرایی: قوتابخانەیەکی ئاکارییە، کە ئیمانیۆل کانت بەدامەزرێنەری دادەنرێت. ئەم ڕوانینە فەلسەفەیە، لە ئامانج و سوودی کارەکە ناکۆڵێتەوە، بەڵکو ئەخلاق ئەرکێکی ڕەهایە.

ئەم ڕوانگەیەوە، چاکە ئامانجی بێ ئامانجە. چاکە ئەرکە لە پێناوی چاکەدا. بۆ نمونە: باشبوون لە پێناوی دەستکەوتنی ناوبانگ. یان ئەنجامدانی کاری پاش لە پێناوی بەدەستهێنانی بەهەشت، یان ڕازی کردنی خودا لەخۆت، لەڕوانگەی کانتەوە نا دروستە.

ڕەنگە مۆڕاڵی ئایینەکان. جۆرێک بێت لە حوکمێکی تۆتالیتاریزم و قەدەغەکردنی ئازادیی مرۆڤ بێت، لە زیادەڕۆیی کردنی حەرام و حەڵاڵ و دەستوەردانە نیو هەموو ڕەهەندە تایبەتیەکانی مرۆڤەوە. یان ئەو لێکۆڵینەوانەی کەدەربارەی ئایینەکان کراون کە ئایین بەڕوابوون بەخودا وابەستەی بەڕوابوون بەخودا دەکات. ئەمە پەیوەندی بەلۆژێک و ئەقڵەوە نیە، چونکە خودا چەمکێکی ئەقڵانی نیە، بەڵکو پەیوەندی بەباوەڕو ڕوحی مرۆڤەوە هەیە. بەڵام وەکو لە بنەماکانی مۆڕاڵەمان کۆڵیەوە، چەمکی باشە و خراپە، دروست و نادروست...هتد یەکێکە لە بنەماکانی مۆراڵ و فەلسەفەی ئاکاریش لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکات.

هەریەک لە بنەما ئاکارییەکان لەئایینەئاسمانیەکاندا بوونی هەیە. وەکو تابۆکانی ئایینەکە و باشەکردن و دوورکردنەوە لەخراپە، کە مرۆڤ لە پێناوی دەستکەوتنی بەهەشت و پاداشتدا ئەنجامی دەدات.

ئەمەش تێڕوانینێکی ئامانج گەراییە. بوونی خودا وەکو هێزێکی تۆقێنەر و ڕەهایی ئایینەکان فاکتەر و کردە باشەکانی مرۆڤە، چونکە خودا وەکو هێزێکی سزادەر و پاداشتدەر لەدەروونی ئاینداریەکاندا تۆوی ترس و دودڵی و قەلەقی لەڕوحیان چاندووە.

بابەتەکە لە سەنگەیەکی ئایینییەوە ناخەینە ژێر پرسیارەوە، بەڵکو خودی خودا، وەکو باڵاترین هێز لەسەروی ئەقڵ و سروشتی کەسی ئاینیەوە. کاتێک کۆمەڵەک وابەستەیی مۆڕاڵێکی دەستجەمعی ئایینی دەبن، بەناچاری ژیردەستەی کۆمەڵەک بکەو مەکەی ئەو یاسایانە دەبن. لە بەرامبەریشدا کەسێکی خاوەن ئیتک و ئەخلاقی ناوەکی و تاک،

وا ب▯ست▯یی ئ▯و تی▯ر▯ی خ▯ی▯تی. خودی پرسیار▯ک▯ ل▯ر▯و▯ د▯ست پ▯ د▯کات ئایا ک▯سان▯ک خودان هیچکام ل▯و ▯▯سا و یاسا م▯▯ا▯یان▯ نین، چ شت▯ک وایان ل▯ د▯کات باشبن ؟

د▯ست▯ڤیسکی د▯▯▯ت؛ ئ▯گ▯ر خودا ن▯د▯بوو، ه▯موو شت▯ک ▯▯گ▯ پ▯دراو د▯بوو.

ن▯بونی خودای▯ک و▯کو ه▯ز▯کی با▯او، بک▯ر و س▯پ▯ن▯ری ک▯م▯▯▯ک یاسای س▯پاوی ▯▯ها، و▯کو چ▯مکی سزاو پاداشت، چ شت▯ک وا ل▯مر▯ڤ▯کی ب▯▯ب▯▯ی و ناه▯شیار پاب▯ندن▯بووی هیچ چ▯شن▯ک ل▯ ئیت▯ک▯ک ویاسای▯ک د▯کات ک▯ تاوان ن▯کات ل▯کات▯کدا، خودی م▯▯ا▯ پ▯▯س▯یی ئ▯ق▯انی▯، یان زانین▯، ک▯س▯ک ن▯زان ب▯ت ب▯رامب▯ر ک▯م▯▯▯ک کرد▯ ک▯ ئ▯نجامی ئ▯دات، تووشی ز▯رترین ن▯زانی د▯ب▯ت. ئ▯و▯ بوونی خودای▯ک▯، و▯کو ه▯ز▯کی ت▯ق▯ن▯ر و پاداشت د▯ر▯و▯، فاکت▯ری باشبوونی مر▯ڤ▯ ی▯کتاپ▯رست▯کان▯. ه▯رچ▯ند▯ باشبوون ب▯ره▯می بیرکردن▯و▯ و ناسینی خود▯، باشبوونی ک▯س▯تی ئایینی، ج▯ر▯ک▯ ل▯ ب▯ز▯ر باشکراو.
نیچ▯ وت▯نی؛ خودا مرد، ئ▯م▯ خ▯مان کوشتمان. م▯ب▯ستی نیچ▯ ل▯کوشتنی خودای▯کی با▯ا و ک▯ما▯ نی▯. ب▯▯کو خو▯ندن▯و▯ی▯کی ف▯لس▯فی▯ ب▯ پ▯شک▯وتن▯کانی مر▯ڤ، کات▯ک مر▯ڤ ل▯ه▯و▯ی جوداکردن▯و▯ی بک▯ر▯ ل▯ باب▯ت، واتا داب▯انی مر▯ڤ ل▯ سروشت و د▯ستب▯س▯راگرتنی سروشت ل▯▯یگ▯ی زانستی ئ▯زمونیی▯و▯. شت▯ک ب▯ ناوی خودا بوونی نام▯ن▯ت. نیچ▯ و▯کو بیرک▯ر▯و▯ی▯کی زیت▯▯▯ ه▯شداری ئ▯دات ل▯دوایی مردنی خوداو▯، نیلهیزم و پوچیتی دروستد▯ب▯ت، ب▯م ش▯و▯ پوچی▯ی ئ▯ستا ب▯ر▯کی مر▯ڤای▯تی گرتوو▯.